

Лабораторна робота № 3.38

Визначення горизонтальної складової напруженості магнітного поля Землі за допомогою тангенс-гальванометра

Мета роботи: знайомство з елементами земного магнетизму, визначення горизонтальної складової напруженості магнітного поля.

Прилади й принадлежности: тангенс - гальванометр, джерело постійного струму, амперметр, перемикач.

Елементи земного магнетизму

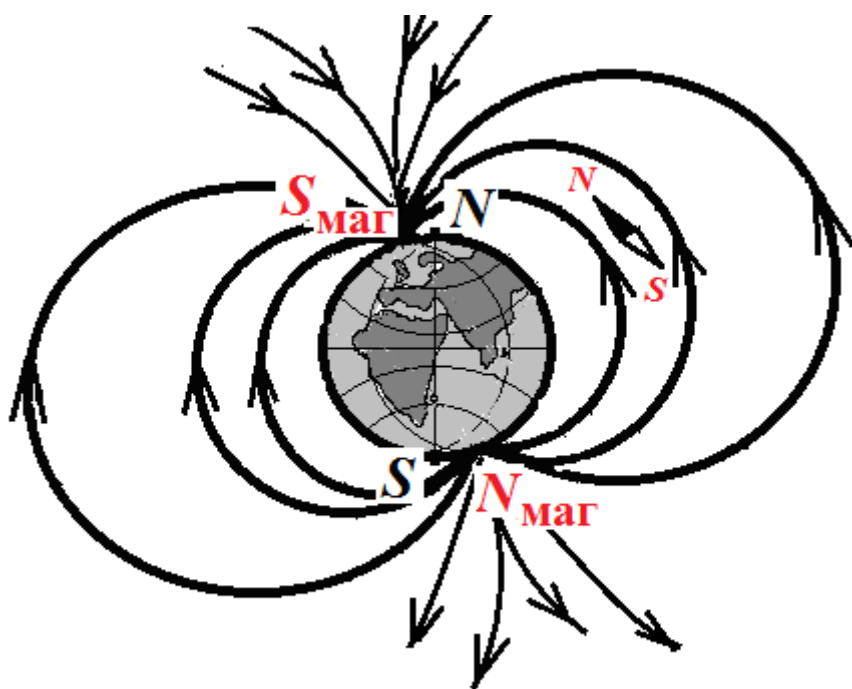

Рис. 1.

Земля є величезним природним магнітом кулястої форми, який створює навколо Землі **магнітне поле**.

Переконатися в існуванні магнітного поля в будь-якій точці Землі можна за допомогою **магнітної стрілки**.

Силкові лінії магнітного поля Землі, як і для будь-якого магніту, виходять з північного полюса магніту $N_{\text{маг}}$ і входять в південний полюс $S_{\text{маг}}$.

Магнітні полюси Землі розташовані в порівнянні з географічними полюсами

навпаки - поблизу північного географічного полюса N знаходиться південний магнітний полюс $S_{\text{маг}}$, поруч з південним географічним полюсом S розташований північний магнітний полюс $N_{\text{маг}}$ (рис.1).

При точних вимірах було виявлено, що магнітне поле Землі безперервно змінюється з плином часу. В даний час природа земного магнетизму не з'ясована. Вважається, що магнітне поле, в основному, обумовлене процесами, що протікають в рідкому металевому ядрі Землі.

Подібно до того, як на поверхні Земної кулі подумки проводять меридіани - лінії, утворені перетином поверхні площинами, що проходять через вісь обертання Землі, магнітні полюси теж з'єднують на земній поверхні **магнітними меридіанами**. Вертикальна площина, що проходить через меридіан і центр Землі називається площиною магнітного меридіану

Стрілка компаса, яка може вільно обертатися, встановлюється в площині магнітного меридіану по дотичній до меридіану (див. рис. 1). Своїм північним кінцем N стрілка притягується до південного магнітного полюса Землі $S_{\text{маг}}$, і таким чином вказує напрямок на географічний північ.

Фундаментальною характеристикою магнітного поля є **вектор магнітної індукції $\mathbf{B}$** . Він визначає силу дії магнітного поля на рухомі заряджені частинки і струми, а також може бути безпосередньо виміряний (наприклад, тесламетром з перетворювачем Холла).

Вводиться також допоміжна величина - **напруженість магнітного поля $\mathbf{H}$** . У вакуумі (наближено і в повітрі) напруженість магнітного поля ($\mathbf{H}$) збігається з вектором магнітної індукції ($\mathbf{B}$) з точністю до коефіцієнта: $\mathbf{B} = \mu_0 \mathbf{H}$.

Цінність напруженості $\mathbf{H}$ полягає в тому, що вона визначається так званими макрострумами, які проходять по дротах та які порівняно легко безпосередньо виміряти, а напруженість простіше розрахувати.

У даній роботі магнітне поле описується напруженістю $\mathbf{H}$. У системі одиниць СІ одиницею напруженості магнітного поля є ампер-на-метр (А / м). Напруженість магнітного поля Землі в середньому дорівнює 40 А / м. Найбільшої величини магнітне поле досягає поблизу магнітних полюсів, а найменшої - у екватора.

Положення магнітної стрілки визначається напрямом дотичної до лінії магнітного меридіану. Як впливає з рис. 1, магнітне поле Землі на екваторі направлено горизонтально, а біля магнітних полюсів - вертикально. В інших точках земної поверхні магнітне поле Землі направлено під деяким кутом. У північній півкулі кінець стрілки, що вказує на північ, відхиляється вниз. Тому вектор напруженості магнітного поля Землі доцільно розкласти на 2 складових: горизонтальну $\mathbf{H}_Г$, з якою зазвичай і мають справу, і вертикальну $\mathbf{H}_В$.

Рис. 2.

(рис. 2).

Чому визначають саме горизонтальну складову $\mathbf{H}_Г$ напруженості? Тому що магнітна стрілка, яка може обертатися тільки навколо вертикальної осі, буде відхилятися в горизонтальній площині тільки під дією саме горизонтальної складової магнітного поля Землі $\mathbf{H}_Г$.

У даній роботі горизонтальна складова напруженості магнітного поля Землі $\mathbf{H}_Г$ визначається за допомогою так званого тангенс - гальванометра

Він складається з замкнутого провідника, утвореного з n прилеглих щільно один до одного витків. Провідник має форму кругової рамки. У центрі рамки укріплений компас, стрілка якого може вільно обертатися навколо вертикальної осі.

Під дією тільки магнітного поля Землі H_{Γ} стрілка зайняла б положення в площині магнітного меридіану уздовж H_{Γ} (рис. 3).

Якщо ж в цій же площині розмістити рамку тангенс - гальванометра і включити струм, що протікає через витки, то з'явиться магнітне поле струму H_C . Напрямок напруженості H_C поля струму буде перпендикулярним до площини витків і напрямку вектора H_{Γ} .

Відповідно до принципу суперпозиції (накладання полів) напруженість повного магнітного поля дорівнює:

$$H = H_{\Gamma} + H_C.$$

Магнітна стрілка займе нове положення рівноваги, в якому її напрям збігається з напрямом рівнодіючої H .

Кут повороту φ магнітної стрілки (рис.3) визначимо з прямокутного трикутника:

$$\operatorname{tg} \varphi = \frac{H_C}{H_{\Gamma}}. \quad (1)$$

Напруженість магнітного поля струму H_C в центрі кругової котушки з струмом, що містить n витків, знаходиться на підставі закону Біо-Савара-Лапласа і чисельно дорівнює:

$$H_C = \frac{In}{2R}, \quad (2)$$

де I - сила струму в котушці; R - радіус витка.

Тоді з (1) і (2) горизонтальна складова напруженості (модуль її) земного магнітного поля для даного місця Землі виразиться формулою:

$$H_{\Gamma} = \frac{In}{2R \operatorname{tg} \varphi}. \quad (3)$$

Знаючи число n витків котушки, їх радіус R , вимірюючи амперметром величину струму I і за допомогою тангенс-гальванометра кут φ , **користуючись робочою формулою (3)**, можна знайти H_{Γ} .

Можна поставити питання інакше. З формули (3) для величини струму отримаємо

$$I = \frac{2H_{\Gamma}R}{n} \operatorname{tg} \varphi. \quad (4)$$

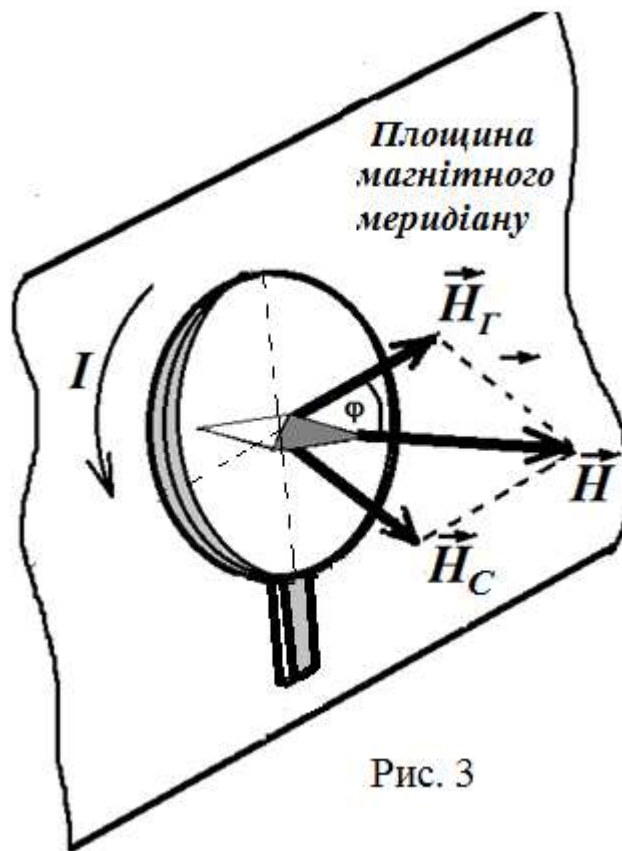

Рис. 3

Якщо відомі H_G , R і n , то, вимірюючи кут φ відхилення стрілки приладу, можна визначити величину струму. Тому прилад на початку розвитку фізики використовували для вимірювання сили струму, і він був названий *тангенс-гальванометром*.

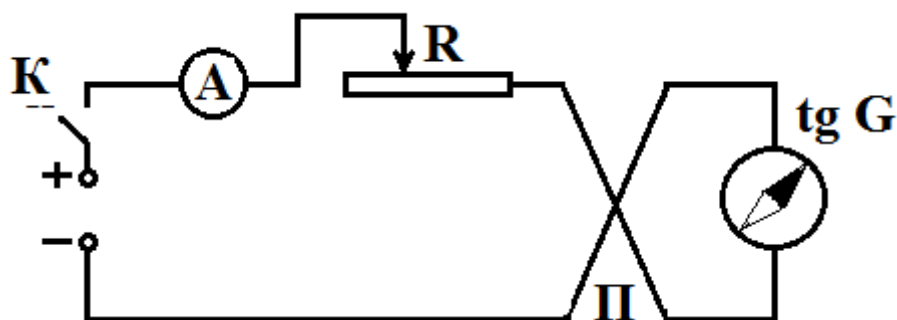

Рис. 4.

Порядок виконання роботи

1. Складіть електричне коло, з'єднавши послідовно тангенс - гальванометр, амперметр, реостат, джерело струму і перемикач (рис. 4). Розмістіть тангенс - гальванометр так, щоб площина витків його

котушки збігалася з напрямом стрілки компаса, тобто з площиною магнітного меридіану. Магнітна стрілка вказує при цьому на Північ N і Південь S (на рис.5. стрілка компаса у відсутності струму в витках котушки зображена пунктиром).

2. Увімкніть випрямляч змінного струму ТВП тумблером ВКЛ. Поставте перемикач Π в ліве або праве положення. Реостатом встановіть по амперметру струм в колі 0,1 А. Відрахуйте кути φ_1 і φ_2 по обох кінцях стрілки (див. рис. 5)

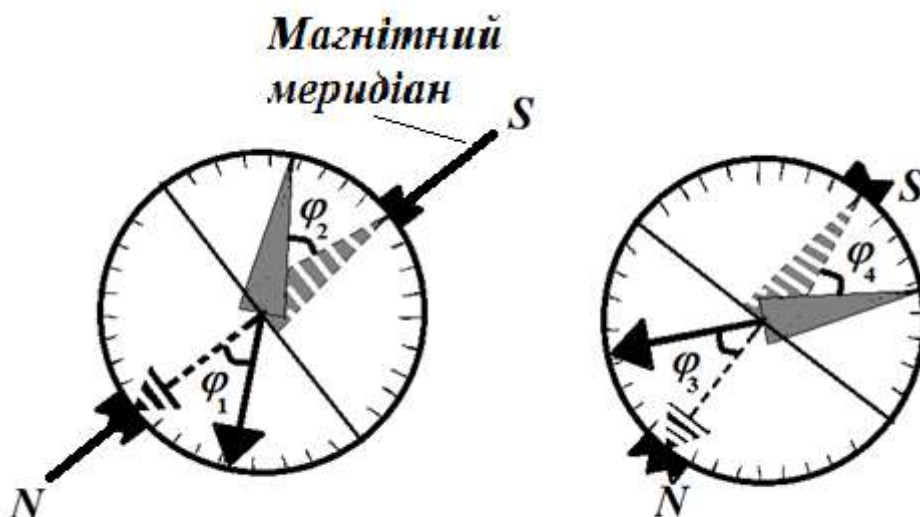

Рис. 5.

3. Не змінюючи силу струму, змініть напрям струму на протилежний за допомогою перемикача Π і знову відрахуйте кути φ_3 і φ_4 відхилення стрілки (рис. 5).

Таким способом виключається похибка, що виникає за рахунок можливого неспівпадіння осі стрілки з центром витків котушки, і похибка за рахунок неточної установки площині витків котушки тангенс - гальванометра в площині магнітного меридіану.

4. Повторіть вимірювання кутів відхилення стрілки φ_1 , φ_2 , φ_3 , φ_4 при інших, але великих значеннях сили струму (0,2 А, 0,3 А, 0,4 А, ...), виконавши не менше 5-ти вимірювань. Всі отримані дані досліду занесіть в таблицю.

5. Знайдіть середнє значення кутів φ для кожного значення струму за формулою:

$$\varphi = \frac{\varphi_1 + \varphi_2 + \varphi_3 + \varphi_4}{4}.$$

6. За формулою (3) для кожної сили струму обчисліть $H_{Г}$. Число витків n і радіус R котушки вказані на приладі.

7. Визначте середнє значення $\langle H_{Г} \rangle$. Проведіть статистичну обробку результатів вимірювань за стандартною методикою (див. Додаток). Результат вимірювань напруженості запишіть в стандартному вигляді.

$$R =$$

$$n =$$

Таблиця

№ за/п	I А	φ_1 град	φ_2 град	φ_3 град	φ_4 град	φ град	$\text{tg } \varphi$	$H_{Гi}$ А/м	$\langle H_{Г} \rangle$ А/м	$\Delta H_{Гi}$	$\Delta H_{Г}$	$E \%$
1.												
2.												
3.												

Контрольні питання

1. Що називається магнітним меридіаном? Яка площину називається площиною магнітного меридіану?
2. Як встановлюється магнітна стрілка в магнітному полі Землі?
3. Чому поряд з магнітною індукцією B використовується напруженість H - допоміжна характеристика магнітного поля? В яких одиницях вимірюється напруженість магнітного поля в системі СІ?
4. Чому дорівнює і як спрямована напруженість магнітного поля в центрі кругового струму?
5. Для чого в цій роботі необхідно встановлювати круговий провідник в площині магнітного меридіану?
6. Чому вимірювання проводять при двох різних напрямках струму?

Література

1. Кучерук І.М., Горбачук І.Т., Луцик П.П. Загальний курс фізики. - К.: Техніка, 2001. - Т.2.
2. Савельєв І.В. Курс фізики. Учеб: У 3-х т. Т. 2 Електрика. Коливання і вільні. - М.: Наука, 1989.
3. Гаркуша І.П., Курінний В.П. Фізика. Навч посібник у 7 частинах. Ч.3. Електрика та магнетизм. Д. НТУ «ДП», 2018

Додаток

Методика обробки результатів вимірювань

1. Проводять n незалежних дослідів і визначають n значень шуканої величини $x_1, x_2, x_3, \dots, x_n$.
2. Розраховують середнє арифметичне значення шуканої величини:

$$\langle x \rangle = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n x_i .$$

3. Розраховують відхилення кожного результату від середнього значення :

$$\Delta x_i = x_i - \langle x \rangle .$$

4. Визначають стандартне відхилення середнього

$$S_{\langle x \rangle} = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \langle x \rangle)^2}{n(n-1)}} = \sqrt{\frac{\Delta x_1^2 + \Delta x_2^2 + \Delta x_3^2 + \dots}{n(n-1)}} .$$

5. Задають довірчу ймовірність α . Зазвичай довірчу ймовірність вважають рівною 0,90; 0,95; 0,98; 0,99. За обраним значенням довірчої ймовірності α і для виконаної кількості вимірювань n за таблицею визначають коефіцієнт Стюдента $t_{\alpha, n}$. (Таблиця є в лабораторії).

6. Обчислюють напівширину довірчого інтервалу (абсолютну стандартну похибку)

$$\Delta x = t_{\alpha, n} S_{\langle x \rangle} .$$

7. Визначають відносну похибку

$$E = \frac{\Delta x}{\langle x \rangle} \cdot 100\% .$$

8. Остаточний результат вимірювання записують у вигляді:

$$x = \langle x \rangle \pm \Delta x$$

і вказують довірчу ймовірність $\alpha = \dots$

Цей запис означає, що в результаті вимірів знайдено середнє значення $\langle x \rangle$ зі стандартною похибкою Δx , тобто що з імовірністю $\alpha = \dots$ істинне значення вимірюваної величини буде лежати в межах від $\langle x \rangle - \Delta x$ до $\langle x \rangle + \Delta x$.

Склав Гаркуша І.П.